

ANAHIT, REVUE ARMÉNIENNE TRIMESTRIELLE

Թ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 4

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՄԱՅԻՍ - ՕԳՈՍՏՈՍ 1938

ԺԵՐՆ - ԹԻԻՐԲԵՐՈՒ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՂՐԱՊ

Հանրածանոթ իրաւագէտ Հմայեակ Խոսովեան, որ վերջերս Կեանք եւ Արուեստ ամսագրին մէջ ողբացեալ Գրիգոր Զօհրապի հետ կապ ունեցող իր յիշատակներէն ոմանց նուիրուած յօդուածներ հրատարակելով կեանքու ու նուրբ գրողի յատկութիւններ յայտնարեց, իմ յիսնամեայ գրական գործունէութեանս յորեկանին առթիւ ինծի զրկեց՝ իր բարեկամական ընծայ՝ յօդուած մը, Անահիտի մէջ հրատարակուելու համար։ Այդ յօդուածը մեծապէս շահեկան է, բայց անիկա իր վերջին մասին մէջ կը պարունակէ իմ անմիա նկատմամբ ծայրայեղ գովեստներ որ ինծի դժուար կը դարձնէին անոր անհիմուխ հրատարակումը։ Առաջարկեցի որ այդ ներբողական ածականները ջնջենք, ինչ որ պատմուածքին նշանակութենէն եւ ուժէն ոչինչ պիտի պակսեցնէր,

բայց հեղինակը անդրդուելի մնաց գրուածքը նոյնութեամբ տպուած տեսնելու իր փափաքին մէջ։ Կը հրատարակեմ զայն ուրիմն նոյնութեամբ, այս ահամայ անհամեստութեան համար Անահիտի ընթերցողներուն ներողամտութիւնը խնդրելով։ Կը հրատարակեմ զայն, ոչ միայն որովհետեւ կարելի չէր մերժել այսպիսի թանկազին նուէր մը, որ է՛ն առաջ ընդհանուր տեսակէտով մը իր արժէքն ունի՝ իբր մեր երէկուան պատմութեան մէկ բնորոշ վաւերաթուղթը, այլ եւ որովհետեւ այդ պատմուածքին հրատարակումը զիս կը մղէ, լուսաբանելու համար ինչ որ Խոսովեան համոզուողիկ կ'ընէ Պոլսոյ Stamboul օրաթերթին մէջ այդ թուականին երեւցած իմ գրութեանց մասին, անգամ մը եւս ողելու Զօհրապին սիրելի յիշատակը։

Այդ Փրանսերէն էջերը, եւ անոց յարակից քանի մը Հայերէն էջեր ալ, եւ գրեցի Ջօհնային ազդեցութեան տակ, եւ Ջօհնային էր զանոնք Հրատարակել տուաւ Stamboul-ին մէջ: Ատիկա է որ կ'ուզեմ պատմել հոս, լրացնելու համար ինչ որ Անսիտի մէջ արդէն իսկ գրած եմ Ջօհնային ունեցած յիշատակներու վրայ:

Երբ դաշակցականները, Թուրքն ու Թուրքիան չճանչցող իրենց ռուսահայ ղեկավարներուն անհետատեմ մէկ որոշումը գործադրելով, Փարիզի մէջ 1908ին կնքեցին ժէճ-Թուրքերուն հետ իրենց համառատոր — ու աղիտաւոր — Համաձայնութիւնը, Անսիտի 1908ի Յունուար — Ապրիլի թիւի ջրնիկին մէջ քննադատեցի այդ պատմական խոշոր սխալը:

«Օսմանեան պետութեան ընդդիմադիր տարրերու Գոնկըմաթ ժէճ-Թուրքերու համար ընդհանրապէս եւ Աւստրիա Ռիպաի համար մասնաւորապէս, կը գրէի, յաղթանակ մըն է, եւ զրօշակեան կուսակցութեան ապագայական խաթարման վերջին դրուագը: Թրքահայ Հասարակութեան քաղաքական ապաստարանները ձեռք ձգելու միակ նպատակով էմէլը ինքզինքն ի հանդէս բերաւ իբր Օսմանեան պետութիւնը վերականգնելու, թուրք ժողովուրդի հայ աւրիւնով ազարտուած վարկը բարձրացնելու եւ բայա ազգութեանց պատմական ինքնուրու-թիւնները Օսմանեան կործնողարանի մը ջուրային մէջ հալեցնելու նպատակով մարմին մը»:

Գանի մը ամիս յետոյ, տեղի կ'ունենային այն դէպքերը (էմվէրի եւ Նիպոլի ղեկավարութեամբ Մակեդոնիոյ Թուրք զօրքին ընդ-վզումը Եւրոպայի միապետին դէմ, եւն.), որոնց հետեանքով Սուլթան Համիտ ինքզինքը ստիպուած կը զգար իր ինքնակալական իշխա-նութիւնէն հրաժարելու եւ օսմ. պետութեան մէջ սահմանադրական բեժիմի հաստատումը — անգամ մը եւս, բայց այս անգամ աւելի տեւական ձեւով — Նուշակելու: Ատիկա ուղ-ղակի արդիւնքն էր ժէճ — Թուրք կազմակեր-պութեանց եւ Հայ Յեղ. Դաշակցութեան Հա-մաձայնութեան: Ժէճն — Թուրքերը, որոնք — ինչպէս Աւստրիա Ռիպա մերթ քաղէ ի բաց խոստովանած է մեղի, — կը զգուշանային

Սուլթանին դէմ ապստամբական շարժում մը յարուցանելէ, վախնալով որ էթէ միայն իրենք այդպիսի քայլ մ'անէին, եւրոպական զինեալ միջամտութեան մը առիթ կ'ընծայէին եւ ասով իրենց երկրին ու պետութեան կենսական շահերուն կրնային վնասել, այս անգամ այդ քայլն առին, որովհետեւ ժառանգ էին թէ Հայ յեղափոխականները, որ իրենց հետ էին, իրենց այդ քայլէն օգտուելով միեւնոյն ատեն Հակա-թուրք շարժում մը պիտի չփորձէին եւ ներքին կոտորած մը պատակուած Թուրքիոյ մէջ եւ-րոպական տէրութեան մը միջամտութիւնը պի-տի չհրաւիրէին: Իսկ Սուլթանն ալ փութաց տեղի տալ՝ էմվէրի եւ Նիպոլի Մակեդոնիոյ մէջ յարուցած ապստամբական ցոյցին անդէպ, որովհետեւ այն բանը որմէ ամենէն աւելի կը վախնար, իր մղձաւանջը, — Հայ յեղափոխա-կաններու եւ ժէճն — Թուրքերու համաձայնու-թիւնն ու միացումը, — իրականացած էր:

Ու կէտ առ կէտ կատարուեցաւ ինչ որ զուշակած էի Փարիզի մէջ կայացած դաշնակ-ցական — ժէճ-Թուրք համաձայնութիւնն ան-միջապէս յետոյ Անսիտի Յունուար-Ապրիլի թիւի ջրնիկին մէջ՝ զոր արդէն վերեւ յիշա-տակեցի.

«... Եթէ ժէճն — Թուրքերը, կ'ըսէի այն-տեղ, իրենք իսկ արդէն յեղափոխական հոյա-կապ գործունէութիւն մը ցոյց տուած, Տաճ-կաստանն արմատաւորապէս ու իրապէս վերանորո-ղելու ձգտող ուժեղ շարժման մը նախաձեռ-նութիւնն ունեցած եւ Տաճկաստանի ոչ-թուրք ազգութեանց ինքնուրոյն կազմակերպութեան սկզբունքն ընդունած մարմին մը եւ ըլլային, հասկանալի պիտի ըլլար որ Հայ յեղափոխա-կան կուսակցութիւնները երթային աջակցել այդ մարմնոյն: Բայց այդպէս չէ. ժէճ-Թուր-քերուն ստուար մեծամասնութիւնը ինքզինքը զուրկ ցոյց տուած է անձնական նախաձեռնու-թեան ոգիէն, ու Տաճկաստանի բոլոր այլա-տարր ազգութիւնները թրքացնելու, միաժող «օսմանեան» ազգ մը կազմելու ակնյայտի բաղձանքն ունի: Այն օրը որ Դաշակցութեան «Հայ ուժերու աջակցութեան շնորհիւ» թրք-բական արդի բեժիմը տապալի եւ սահմանա-դրութիւն մը հաստատուի, ժէճն — Թուրքերը ոչ մէկ ազդի գոյութիւն պիտի ընդունին Տաճ-

կատարանի մէջ բաց ի Օսմանեան ազգէն, ու նոյն իսկ Հայ արիւնով Հաստատուած այդ սահմանագրութիւնը պիտի իբր զէնք դորոշածեն Հայ կալիական դատը՝ զինքնապէս սպաննելու համար։ Խորհրդարանին մէջ Հայ պատգամաւորներու բողոքը կամ պայքարը ոչ մէկ արդիւնք կրնայ տալ։ Այն տառն պէտք պիտի ըլլայ Հայկական պայքարի ու ք զէն զերկապիլ, եւ այս նպատակ մաքառիլ ոչ թէ Համալս անուն տիեզիկ բազմէ պաշարքն ազգով քունաւորի մը դէմ, այլ ազատականութեան երեւոյթ ունեցող խորհրդաւորական կառավարութեան մը դէմ, ինչ որ Եւրոպայի մէջ ալկացութիւնն գտնելը տառնապատիւի աւելի զո՞ւար պիտի կայացուցանէ։ Ահա հետապատկերը որ կը ներկայանայ այն պարագային ուր Հայ-թուրք նիդակակցութիւնը յաղդի օսմանքն տաճարաբարկան բեծի մը հաստատել։ Սպառնով ատոր, Հայկական դատը այժմէն իսկ կարող է կորսնցնել, եթէ Քոնկրէիս տարածել ուզած կարգ մը զաղպախրները իբրք տարածուի, այն բարոյական արդիւնքը զոր նահատակներու չեղկակոյտնը կազմած էին։ Յարգ՝ դէ՞ք սու սփոփանք ունէինք թէ քաղով թաղաբալիթ աշխարհը կ'ընդունէր որ «Հայ» կը նշանակէ ժողովուրդը մը ազատութեան, զաղաբալիթութեան ձգտող եւ այդ ձգտումին համար խորապիւրած ու քրքրածան, ու «Թուրք» կը նշանակէ դինուորական ուժով իրմէ թաղաբալիթապէս բարձր ժողովուրդներու տէր դարձած բիրտ տիրի մը որ ջարդելէ, քանդելէ, սմայլացնելէ ուրիշ բան չէ ըրած պատմութեան մէջ։ Ատիկա ոչ միայն սփոփանք մըն է, այլ եւ առհաստատչեայ մը մեր դատին օր մը չէ օր մը դրական յաղովման. այդ հիմունքն իրայ է որ մեզի թաղաբալից ուրիշ ազգութեանք զատը կորուցացած է յանգիլ յաղովման։ Արդ, այս Քոնկրէն, Հայ եւ թուրք սիահամուտ յայտարարութեամբ, կը հռչակէ թէ Թուրքն ու Հայը հաւասարապէս կը տտառպին, հաւասարապէս կ'ը ձգտին ու կը մաքառուին՝ ընդհանուր ազատութեան ու արդարաւորութեան բեծի մը հաստատելու ճաճկատանի մէջ։ Ի՞նչ կը մնայ մեզի։ Ոչինչ։ Թուրքը ուրեմն քանդողը, ջարդողը չէ այլեւս, ինչպէս ըսին մեզն առաջ Յոյները, Աիւրպերը, Պուլկարները, Մարոնիթները, Կիւտապցիները (եւ այդ ըսելով եւ ատոր համար պայա-

գարեւելի աղադասգրուեցան), այլ մեղի պէս ա-
ղատախոս ու մարտիրոս ազգ մը, միակ անձի
մը՝ Համիտ անուն բռնաւորի մը զօհ, եւ մեղի
չափ արժանի տիգլերական համակրութեան,
եւայլն, եւայլն:»

Հայկական հարց, մակեդոնական հարց մէջ օրէն միւրեւ զարգեցան դուռնթիւն ունենալէ՝ օմմանական ստամոնարութեան հռչակումէն առն- սովնալէն ստան, եւ այդ մանացումը տեւեց մինչեւ պալլեանայն պատերազմներէն նախընթ- օրը։ Ամբողջ Եւրոպա լուրջ նկատած էր թրուրը վերաներողիչներու ապստական ճիգը՝ եւ հա- մատարած բուռն ոգեւորութիւն մը կը շրջա- պատէր՝ զվերականգնիչ եւ արդիականաւ լա- նացող՝, «բուստորութիւ, եւրոպանալ ուղող»։ Օմմանեան պետութիւնը։ Ջարդարար, քան- դիչ, յետամնաց՝ Թուրք հիւսա յանկած՝ հայ յեղափոխականներու իսկ շորպարակային հան- յաւաւոր պալլաոմանայն յաշտարարութեամբ՝ կը դառնար Արեւելքի ամենէն չազատածիտ, ամե- նէն «յտառնչիմական» ցեղը։ Հայկական ինք- նարարութեան, նոյն իսկ Թուրքիոյ հայկական նահանգներու յայտնութեան մէջ՝ մացուելիք բարենորոգմանց խօսքը լսել ուղող չկար այլ եւս։ Մինչեւ իսկ հայասեր Եւրոպացիները՝ մեծ մասամբ՝ կ'ըսէին մերեքոյ. « Թուրք ազատաւ -- կանները լայնախոս ու վեհոյի մարդիկ են, անոնց հետ եւեղ ձեռք գործնէք, անոնց հետ լուծեցէք բոլոր հարցերը»։ Եւ այլը -- շատերը -- կ'աւելցնէին. «Բնչ պէտք կայ այլեւս մէկ զանի նահանգներու մէջ մասնաւոր բարենորո- գմաները մտնելու, քանի որ ամբողջ պետու- թիւնը պիտի բարենորոգուի»։ Մեր ժողովուր- ղին ա'յնքան երկար առնէ ի վեր կրած նե- ղութիւններն ու առաւանգները, կոտորած -- ներք որոնց նեթթրական էր, հերոսական ոչ ո- րումները զոր ունեցած եւ ճանաչուին փրփա- կանտի աշխատանքը զոր կատարած էր եւ որոնք յանգած էին բարոյական մեծ յաջողութեան մը, -- որ պիտի կրնար մեք դառնի իսկ որոշ չա- փով զբական լուծման նախապատարարութիւնն ըլլալ, -- այդ բոլորը օգը կը ցնդէին։ Տխրու- թիւնը զոր այդ օրերուն (սամամանադրութեան հռչակումէն յետոյ մահաւանդ) կը զգայի, բա- ներով բացատրել զժուրը է։ Ասիական պլլանա- պատանոններն մին եղաւ այն ջղային հիւսա-

գուլթեան որ 1908ի Սեպտեմբերին սկսաւ ու հետորդհետ ծանրանալով քանի մը տարի տառապեցուց զիս: Դաշնակցականները եւ ոչ իսկ հետորդեմ էին Վիլհելմը Պերսարի եւ Փիէր Քիլեարի խորհուրդին: Անոնք, ինչպէս եւ Փրեսանսէ, Ժորժէս եւ Ֆրանսացի այլ ձախակողմեան հասակներ, — քաջակրօն էին ընդհանրապէս Հայերու եւ մասնաւորապէս Դաշնակցականներու համաձայնութիւնը ժէօն-Թիւրքերուն հետ, բայց երկուքն ալ խորհուրդ տուած էին որ հայ պաշարող տարրերը որ երկրէն դուրս կը գործէին՝ իրենց բոլոր զեկամար ուժերով չփութան երթալ — կամ դառնալ — Թուրքիա, չլըզագրեցնեն Pro Armenia ի հրատարակութիւնը եւ ընդհանրապէս եւրոպայի մէջ իրենց փրօփականտի ախտատանքը, զէթ ստեն մը շարունակեն դուրսէն հզկել ներքը՝ անցնելիքն վրայ, ջտանս ժէօն-Թիւրքերու կողմէ Թուրքիոյ Հայոց տրուած խոստումներուն գործադրումը ստանալ եւ որոշ ու լուրջ արդիւնքներ ձեռք ձգել յետոյ միայն վերջ դնել իրենց արտասահմանեան ազատագրական շարժման: Դաշնակցական պետերը «օսմանցիկաբան» խանդավառութեան զինովութենէ մը բռնուած էին. ժէօն — Թիւրք զեկամարները իրենց համար յանկարծ ազնուութեան, անկեղծութեան, ազատասիրութեան մտատիպարներ դարձած էին: Այլ ի՞նչ հարկ կար դուրսը ու եւ զգործունէութիւն շարունակելու: Արդէն ի՞նչ «խոստում» վրայ պիտի հսկէին դուրսէն. ժէօն — Թիւրք պետերը Փարիզի համաձայնութիւնը կնքելէ առաջ թրքահայ նահանգներու յատուկ ու եւ մասնաւոր խոստում ըրած չէին, «հայկական բարենորոգմանց» ծրագրին գործադրութեան ու եւ չպիտի յանձնառու եղած չէին, այլ միայն խոստացած էին բովանդակ օսմանեան պետութեան մէջ տառապանքութեան, յաւաղիմութեան տիրապետութիւն, ինչպէս եւ ոչ-թուրք ժողովուրդներուն մշակոյթին ու ցեղային կազմակերպութեանց պահպանում՝ օսմանցիականութեան գերիշխանութեան ներքեւ, եւ ասոնց պէս ընդհանուր (ու մեծ մասամբ տարտամ) բաներ: Ասոնցմով զոհացած էին, Հայկական դատի համար մասնաւոր ապահովութիւններ ուղիւր հակառակ համարած էին «ընկերվարաւան» (կամ այդպէս կարծուած) զրբական աղատա-

կանութեան ողորին (որ այն ատեն կը տիրապետէ իրենց մէջ): Եւ ասոնց վրայ միայն հիմնուելով է որ զաշնակցական գործիչները աշխարհիս ամէն կողմէն կ'աճապարէին երթալ Թուրքիա: Պոչիս թառախաբեմը կը գատնար թուրք — հայ զիրկընդիսանումներու, Հայոց կողմէ անկեղծ, Թուրքերուն մէկ մեծ մասին կողմէ խորամանկորէն հաշուած: «Օսմանցի ենք» կը պոռային հայ բերանները կը պատառութեան տեղ թուրք հուրբիէթը կը տարփողուէր. ճլրդ յօղուածը յիշատակել, Թրքահայաստանի ինքնավարութեան (նոյն իսկ միմիայն վարչական) ակնարկութիւն մ'իսկ ընելը այդուհանդերձ անխմատ եւ անպատշաճ ժամանակավրէպ մը կը համարուէր:

Յայտնի է որ ժէօն — Թիւրքերու նախաձեռնութեամբ Փարիզ գումարուած համաժողովին մերժած էին մասնակցել Թուրքիոյ հրպատակ բոլոր միւս ազգութեանց (մակեդոնացի, յոյն, սուրիացի, ալպանացի, արաբ, եւն.) ազատագրական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները, եւ Հայոցմէ ալ՝ Հնչակեանները, Դաշնակցականներէն աւելի հին եւ աւելի թունդ ընկերվարական ըլլալով հանդերձ, հակառակ զիրք դռնած էին. Սապահգիւլեան, որ իր խոշոր թերութիւնները ունէր, բայց որ, զաշնակցական պետերուն ամիսներով մարքսիզմի դաս տալու կարող ըլլալով՝ հանդերձ, Թուրքիան ու Թուրքը (իր հինով ու նորով) մօտէն կը ճանչնար, փաստաւրէյ, կուռ յողուածներու շարքով մը ցոյց տուած էր ծանր սխալը զոր զաշնակցականները գործելու վրայ էին: Վերակազմաւ Հնչակեանները որոշած էին չմերժել մասնակցութիւնը, բայց վերապահումներով ներկայանալ համաժողովին, եւ զիս նշանակած էին ներկայացուցիչ, զիտնալով որ՝ ինչպէս իշխան Սապահգիւլեանին նախաձեռնութեամբ Փարիզ կայացած նախորդ համաժողովին՝ եւ, իր իրենց ներկայացուցիչ, հայկական դատը ժէօն-Թիւրք դատին մէջ հալեցնելուն արդիւնք հանդիսանալու պիտի աշխատէին, բայց ես՝ ուրիշ հարցի մը մասին իրենց հետ ծանր անհամաձայնութեան մէջ ըլլալով (Ունճեանի, Թաւադեանի, Արփիարի սպանութենէն քիչ ետքէ էր), չուղեցի իրենց ներկայացուցիչն ըլլալ, եւ ասնք ալ հրաժարեցան այդ համաժող-

դուրի մասնակցել:

Հիմալ, սակայն, ժօն-թրեքերուն յաղո-
ղութիւնը այնքան լիակատար էր, համաշխար-
հային հանրային կարծիքը այնքան բուռն կեր-
պով խանդավառուած էր անոնց ի նպաստ, աք-
սորուած կամ պալքարելու համար հետացած յե-
ղափոխականներու, հայրենասէրներու, աղա-
տականներու վերադարձները այնքան բազմա-
թիւ էին, Զերադի, ու մանաւանդ Իլդիրիեանի,
վերադարձի արարողութիւնը կը կատարուէր
այնպիսի վեհաշուք հանդիսաւորութիւնով, որ
Մակեդոնացին ալ, Յոյն ալ, Հնչակեանն ալ
քիչ յետոյ ընդհանուր հոսանքէն տարուեցան,
անոնց ալ աղատագրական շարժման զեկավար-
ները դարձան Թուրքիա, ներքին գործունէնու-
թեան մը նուիրուելու համար: Վերակազմաւոր-
ները քիչ մը ատեն վարանեցան, բայց վերջ ի
վերջոյ անոնք ալ նոյն ճամբան բռնեցին (խիւ
գոամիավարքները դեռ գոյութիւն չունէին, Հայ
Սահմանադրական միավակար կուսակցութիւ-
նը Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն
յետոյ կազմուեցաւ):

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակու-
մէն մէկ-երկու ամիս անալ, Գրիգոր Զօհրապ
Փարիզ եկած էր: Համիտեան ընծիմի ապշ շրջա-
նին, Զօհրապ մերթ ընդ մերթ կուգար ամառը
Փարիզ քանի մը շաբաթ կը մնար: Առաջին տա-
րիներուն, տեսակցութիւն չէի ունենար իրեն
հետ, վասնզի՝ Հայրենիք-Մասիսի բուռն ընդ-
հարման մը մէջ Հայրենիքի կողմը բռնած ըլլա-
լուս համար իրեն հետ ես ալ գտնուած էի եւ
մեր յարաբերութիւնները խղում էին: Բայց
անգամ մը, Տիգրան Կոստաթական նախաճաշ
ալ սարքեք Բաշարեանն ու պիս Զօհրապին հետ
մեկտեղելու եւ անցեալի պղծ մէջին վերջ դը-
նելու համար: Ատկից յետոյ, Զօհրապին եւ իմ
միջեւ եղբայրական բարեկամութիւն մըն է որ
յոյացած, աւելի ջնքմ ու խոր նոյն իսկ քան
ինչ որ էր Պոլիս՝ Հայրենիքի մեր զորձակցու-
թեան լուսագոյն օրերուն: Ամէն անգամ Փարիզ
հասնելուն, մէկէ աւելի անգամ կ'երթայինք
միասին սրճարան մը՝ կամ Փարիզի օտար գիւղ
մը՝ առանձնանալ եւ ժամերով մեղի սիրելի
նկերներու վրայ կը խօսակցեցինք: Եւ եւ քանայի
համոզել զինքը որ ձգէ Պոլիսն ու գալ Փարիզ
հաստատուի, հայկական հարցին համար մեղի

հետ աշխատի, իր դրական մեծ տաղանդը աւե-
լի լայն ու ազատ կերպով դարձացնէ: «Ես ալ
կ'ուզեմ, կ'ըւէր, բայց դեռ միջոցներ չունիմ
ատիկա ընելու: Մեծ Բօլիս մը դարձնելու եմ, որ
ատիկա հնարաւոր դառնայ:» Այլ անգամ, հե-
ռու Բօլիս դարկած ըլլալէ, եկած էր ուժաթափ,
մտահոգ, նիւթապէս եւ հոգեպէս տկարացած:
Թշնամիներու էնթրիկներուն հետեւանքով կաս-
կածելի մէկը դարձեր էր Պոլիս, եւ նոյն իսկ
կառավարութիւնը դատարաններու մէջ իրը
փաստաբան գործելը արդիւի էր իրեն: Ղլաղար
ու շուրաք միմեկի մը մէջ էր: Կ'ուզէր դառ-
նալ Պոլիս՝ զօր կը սիրէր, բայց կը վարանէր,
ու կը վախճար ալ: Կը փորձուէր մնալ Փարիզ,
բայց միջոցները չունէր: Օսմանեան սահմա-
նադրութեան հռչակումէն քիչ յետոյ, Զօհրապ
ոչ միայն որոշեց իսկոյն դառնալ Պոլիս, այլ եւ
ամէն ջանք ըրած զիս համոզելու որ ես ինքս ալ
դառնայի: Ատիկա հոգեպէս անհնար էր ինձի
համար: Վստահութիւն չունէի ժէճ-թրեքե-
րուն՝ մանաւանդ Իթթիհատականներուն՝ վը-
րայ, եւ անոնց յաղթանակը հայկական դատին
մահը կը նկատէի: Բայց Զօհրապ, զոր խորա-
պէս կը սիրէի ու կը յարգէի, վրաս ազդեցու-
թիւն ունեցաւ ուրիշ կերպով մը: Համոզեց զիս
թէ ճիշդ չէր ստեղծուած նոր կազմութեան հան-
դէպ քէն ըրած մարդու մեկուսացեալ, անգործ,
ամուլ դիքը մը բռնել, թէ պէտք էր մօտենալ
Թուրքիոյ նոր զեկավարներուն, արտաշայտը-
ւիլ, պահանջներ, բազմանքներ բանաձեւել: Ին-
քէն էր որ զիս մղեց պատասխանելու հարցում-
ներու շարքի մը զոր ժէճ-թրեքը (Իթթիլաֆա-
կան) պիտեւրէն մին ուղղած էր Պոլսոյ Stamboul
օրաթերթին մէջ օսմանեան պետութեան ոչ-
թուրք տարրերու զեկավարներուն: Գրեցի պա-
տասխան մը, ուր մեղմ, բայց որոշ ձեւով մը
կը ջանայի նոր կազմութեան պատշաճեցնել մեր
թրքահայ դատը՝ անոր էական հիմքերը պահ-
պանելով հանդերձ, (օսմանեան պետութեան
դանադան ժողովուրդները՝ վարչական ու տնո-
մական մշակութային ինքնավարութիւններով
օժտուած՝ Թուրք ժողովուրդի կեդրոնական ու-
ժին շուրջ դաշնակցութիւն մը կազմած, են):
Զօհրապ, որուն ցոյց տուի դրածս, համոզուեց
անոր, եւ ինքն իսկ զրկեց Սքամալայի խմբա-
րութեան, որ հրատարակեց գալիս. ու Թիւրքեց

նաեւ որ այդ յօդուածին զուգեանն ու լրացուցիչը գրեմ մեր լեզուով՝ մեր հայրենակիցները պատուարկու համար մեր ազգային հարցը նոր կացութեան համեմատ հետապնդելու պէտքի մասին: Այդ իմաստով յօդուած մըն ալ գրեցի եւ պոլսական հայ թերթի մը զրկեցի: Զօհրայ, մեկնելէ առաջ, ինծի խոստացած էր՝ Պոլիս հասնելուն պէս փէօն-Թիւրք պետրու հետ տեսակցել եւ տպատրութիւնը գրել ինծի: Ու իրօք՝ գրեց: Իր տպատրութիւնը գրական էր: Անոնց — զէթ անոնց մէկ բանի զլիաւորներուն — անկեղծութեանը եւ ըրջութեանը կը հաւատար, ու կը մէջը դիս՝ անգամ մը եւս՝ դառնալ Պոլիս, ուր՝ ըստ իրեն՝ աւելի օգտակար կրնայի ըլլալ մեր ժողովուրդին բան Փարիզ մնալով: Կարգ մը զէպերու հետ՝ Զօհրային նամակներն են որ՝ առանց հիմնովին փոխելու իմ ներքին համոզումներս, զիս իրախուսեցին նոր կացութեան հանդէպ մեր ազգային գաղտնի պայքարը նոր ձեւով վարելու ուղղութիւնը առնել մը շարունակելու, եւ այդ մտաւոր վիճակէն պիտի արտայայտուէր մեր գրեցի Ազատութեան յարքամակը ընդարձակ յօդուածը, (որ Անահիտի իրը յաւելուած լոյս տեսաւ (20 Օգոստոս 1908), եւ Ազատութեան օրհներգը արձակ թերթումը, որուն Փրահայի Քարգամնութիւնը զրկեցի Զօհրային, որպէսզի հրատարակէր զայն Stamboul ի ն մէջ, ինչ որ ըրաւ իսկոյն: Վերոյիշեալ յօդուածին մէջ, կը փառաբանէի ազատականութեան յարթանակը Համիտեան մուսլ թոնակալութեան վրայ, կը դռվէի յառաջդիմականութեան զօրացումը Արեւելքի մեծ Պետութեան մէջ, այդ երեւոյթին իրը նախապատրաստէր հայ պայքարն ու դռնաբերութիւնը ցոյց կուտայի՝ զնահատելով նաեւ ազատական ընթացի մը իտէլով ընդվզող թուրք գործիչներու վնասական ու կորովի շարժումը, եւ է՛ն վերջը ճիշդ յօդուածին թուրք հայ համերաշխ ջանքերով գործադրութեան յոյսը եւ պէտքը կը յայտնէի, (ինչ որ շափազանց փէօն-Թիւրք զարմած հայ բարեկամներէ եւ հայրենակիցներէ ոմանց կողմէ ապանուեցաւ իրը անհարկի եւ անտեղի ազգայնամոլութիւն): Երբեթումս, որ կը կարծեմ թէ իմ բանաստեղծական զործիս լուսագոյն էջերէն մէկը կը կարգ մէկ, քնարերգական պանծալումն է Ազատու-

թեան վեհաշուք ու մաքրամաքուր դադափարին, զիցացողներուն երկնառաք Ալա — տութեան մը շունչին տակ խայտաոցող աշխարհ մը դարձած եւ Արեւելքի հինաւուրց քաղաքակրթութեանց վերականգնումը պատրաստող մեծ Պետութեան մը տեսիլին, տեսիլ որ, առաջ, ինչպէս զէպերու յետոյ ցոյց տուին, շատ տարբեր էր իրականութենէն որ հետզհետէ պարզեց իր աշխարհակ դէմքը: Քերթումս, զոր գրած եմ յուլիս պայծառ իրիկուն մը՝ Վիլլերի գեղածիժնալ ծովափին վրայ, կրնար իրը երեւտախորդոս կրել՝ չամառ գիշերուան մը երազ: Այդ բոլորին վրայ օր մը աւելի մանրամասն պիտի գրեմ: Այսօր այսքանը ուրուագծեցի՝ Անահիտի ընթերցողներուն բացատրելու համար թէ ի՛նչ պայմաններու մէջ զրուած էին եւ ի՛նչ կը պարունակէին իմ այն զրուածքներս որոնց կ'ակնարկէ Ռոստոմեան այս թիւով լոյս տեսնող իր գեղեցիկ յօդուածին մէջ:

Աւարտելու համար, ըսեմ անցողակի՝ որ 1908ի սեպտեմբերին, յանկարծ փափաք դաացի — փափաք որու ծնունդէ պատճառներուն մէջ Զօհրային նամակները զարձեւալ մաս ունէին, — գտնէ մէկ երկու ամիս Պոլիս երթալու, որպէսզի ծննդավայր քաղաքս ու երկրորդ մայրս եւ իսկ մը կարօտցուած հին բարեկամներն նորէն տեսնեմ ու նաեւ նոր ընթիմին վրայ մօտէն զաղափար կարենամ կազմել: Ինչ որ տեսայ Պոլսոյ մէջ՝ այն մէկ ամառուն միջոցին զոր հոն անցուցի, բաւեց զիս իմ նախկին շատ խոր կասկածներու ու վերապահումներու զարձնելու համար: Արդէն Պոլիս դացած էի առանց Փարիզի բնակարանս ձգած ըլլալու, նորէն Փարիզ դառնալու հաստատ որոշումով: Պոլիս մտած էի առանց ու եւ թափօրի եւ աղմուկի, գրեթէ ինֆօնիթօ — բաց ի Զօհրային ոչ մէկուն իմացուցած էի ժամանմանս օրն ու ժամը, անկից ալ խնդրած էի որ մարդու չիմացնէ, որովհետեւ անտանիկ պիտի գտնէի որ զիս զիմաւորել գային իրը զպատարարներէն մին, երբ հայկական աղատութիւնը ուրուն համար աշխատող ուժերուն համակատագոյններէն մին եղած էի ոչ միայն չէր ստացուած, այլ իմանողուած էր այդ տօնախմբումում թուած թուրք ծառայողները:

Այդ մէկ ամսուան միջոցին էր որ իմ բնական թաղիս, Պէշիկթաշի մէջ, յոյն երիտասարդ մը որ դժբաղդութիւնն ունեցած էր թուրք այրի կնոջմէ մը սիրուելու, ոստիկանատնէն առնել մոլեռանդ ամբոխէն յօշոտուեցաւ հրէշային վայրագութեամբ, եւ յոյն, հայ, հրեայ, ալպանացի, արաբ եւ այլ ցեղերու ներկայացուցիչներէ բաղկացած թափափուէն հողիւնոց պատգամաւորութիւնը, որուն մէջ Զօհրապն ալ կար եւ որ պնաց Մեծ Եպարքոսէն խնդրել յանցաւորներուն պատժուիլը, ոչ մէկ դոհացում ստացաւ. ոչ մէկը այդ մարդակերներէն լրբօրէն պատժուեցաւ: Քանի մը օր յետոյ, իրիկուն մը որ Իսկիւտար Եարճանեսանեց տունը հիւր էի, լուր եկաւ թէ երկրորդ օրը Սթամպուլի կողմը խոռոչութիւններ պիտի տեղի ունենային, յետագիտականներու կողմէ ցոյցեր պիտի կատարուէին: Անոմը եւ ես մտիկ չլրբինք «խոհեմ չէ այսօր վար ինչեւր» ըսողներուն եւ ինքնք եւ զացիքը Սթամպուլ. փողոցները գրեթէ ամառի էին, խանութները փակ, ու տեսանք չարաչուք երեսօլթով մարդիկ որ կանանչ փաթթոցով փաշադէ մօլլա մը իրենց բաւերուն վրայ կը բարձրացնէին սպառնալիկ ռառեր ոռնայով...: Կամապանի ամին էր, եւ իրիկուն մը որ Ղայաթիայէն Պէշիկթաշ տանող թրանվային վերնայարկը նստած կը ծխէի, քովս նստած արիւնկաղկ զէմքով արարած մը «աթ շու պ... (այդ ք... նետէ) պողաց, ինչ որ անհանգուստ էի էր տարիներէ ի վեր Փարիզի կեանքին ու բարքերուն պաշտելիօրէն լիակատար աղատութեան վարժուած մարդու մը համար: Եւ Ահմէտ Րիզա, որ աղատախօսի, դրապաշտ իմաստասիրութեան հետեւող համբաւ ունէր, երբ իրեն այցելութեան գացի, ըսաւ փնծի. «Սիրելի Պարոն Զօպանեան, սա զխարկը մէկդի նետեցէք, ֆէս մը զրէք, քիչ մը թուրքերէն սորվեցէք, կրնաք օգտակար ըլլալ մեր երկրին...»: Ու մերոնց պարզապէս կամ այլ հանդէսներուն, երբ կը տեսնէի բեմին վրայ փոքրիկ հայ աղջիկներ որ կ'արտասանէին Ալփասլանի կամ Ուրիշներու հօտիթթական թրքաշուշո ռոտանաւորները, «Ուրմանցի եմ, ի՞նչ վեհ անուն...» «Կամ ասոր նման բաներ», վրաս փուշ փուշ կ'ըլլար: Պոլիս անցուցած այդ մէկ ամսուան միջոցին է որ

մանցի ենք» բացազանութեան յեղեղումին ինծի աղգած սրտեղութենէն, — գրեցի «Գեղօն ի պատիւ հայ լեղուին» արձակ քերթուածս եւ տուի Թէոդիկին որ իր Տարեգրքին մէջ հրատարակեց զայն:

Իմ հայրենակիցներս Պոլսոյ մէջ շատ սիրուն ընդունելութիւն մ'ըրին ինծի: Ուրեցիւն, պնդեցին որ մնամ հոն, — եւ պնդողներուն ամենէն յամառները Ակնունին ու Զարդարեանն էին, Զօհրապին հետ. Կեդրոնականին եւ այլ դպրոցներու մէջ ուսուցչական պաշտօնի, ինչպէս եւ թերթի մը խմբագրութեան յոյսերը տուին ինծի. բայց ես Փարիզ դառնալու որոշմանս կառչած մնացի: Այդ օրերուն՝ կաթողիկոսական ընտրութեան պատուիրակ նշանակուեցայ եւ իշմիածին մեկնեցայ մեր թատառոն թրքահայ պատգամաւորներու անժողանալի կարաւանին հետ. եւ ընտրութենէն վերջը իշմիածին, Երեսան, Թիֆլիս ու Պաքու երէք — չորս ամիս մնալէ յետոյ՝ Պաքուէն ուղղակի դարձայ Փարիզ: Եւ ալէկ ըրի: Ոչ միայն որովհետեւ Պոլիս մնալով, եւ ալ ապահովալէս պատերազմի ընթացքին պիտի ունենայի այն եղբրական վախճանը որուն ենթարկուեցան իմ «յնքան սիրելի եւ թանկագին եղբայրակիցներս, այլ մասնաւոր որովհետեւ իմ բնագոյն ինծի կ'ըլտէր թէ գործ մը, գեր մը կար Եւրօպայի մէջ շարունակելիք, եւ պարտքս էր երթալ իմ խնարհ ուսերուս չափովը այդ գերը շարունակել, այդ գործը կենդանի պահել, մինչեւ որ այլոց ալ աչքերը բացուէին եւ անոնք ալ զային նոյն գերն ու նոյն գործը յառաջ տանելու: Ոչ մէկ նիւթական ապահովութիւն ունէի Փարիզ, մինչ Պոլիս կրնայի հանդիստ ու նոյն իսկ ճօն կեանք մը վարել. բայց սերով նախնուտեցի Փարիզի նիւթապահ անապահով, անտույզ, դժուար կեանքը, ուր եկամուտի աղբիւրս գրեթէ միմիայն Անախիտի աղքատ, անստույզ, երբուն հատոյթներն էին եւ մերթ հայերէնի դասեր ընտանիքներու մէջ: Տարիներ յետոյ, Փարիզ, ու քիչ յետոյ Փրէզնօ, տեսայ զօրավար Անդրանիկը, եւ իմօճ իմացայ որ ան ալ օսմանեան սահմանադրութեան հռչակման առաջին օրերուն՝ իր ընկերներուն պնդումին վրայ զացեր էր Պոլիս, բայց շատ քիչ մարդ տեսեր էր հոն, իր ներկայութիւնը — կարծես վրէժս լուծելու համար այդ «Ուս-

գրեթէ գաղտնի պահեր էր, եւ առանց լսելու իր ընկերներուն որ ջանացեր էին զինքը հոն պահել, հեռացեր էր Պոլսէն եւ դացեր Պուկարիոյ մէկ անկիւնը՝ քաշուեր էր, սպասելով դէպքերուն: Դէպքերը, որոնց կը սպասէր եւ

ինքս, որոնց կը սպասէր Անգրանիկ, չուշացան: 909ի դարնաւ, կը պայթէին Կիլիկիոյ կոտորածները, որոնք նախաքանն էին 1915ի հայաջինջ եղեռնի ժոհոն — Թիւրքեան ճիւղալոյսին ծրագրին...:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՔՕՆԵԱ - ԷՐԵՅԼԻԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐԸ

Օսմանեան Սահմանադրութեան առաջին ամիսներէն օր մը, Պոլսոյ Վերաքննիչ Ատենին պատժական ճիւղին (İnceleme Bürosu) առջեւ կը պարզուի եղբերգութեան մը վերջին արարուածը: Ամբաստանեալներու պոստին մէջ կանգնած են չորս հոգի, երեքը Հայ եւ մին Թուրք. չորսն ալ Քոնիայի էրէյլիէն են, կորսուած աւան մը Փոքր Ասիոյ մէկ մութ եւ հեռաւոր անկիւնը. չորսն ալ ձեռնադրուած եւ ոստիկաններու հսկողութեան տակ բերուած են Պոլիս՝ դատուելու համար: Զորսին վրայ ալ հոգի չէ մնացեր. երեք Հայերը, աւելի տարեց քան թէ իրենց Թուրք ընկերը, կը դողդղան եւ կը յիշեցնեն ճրագները որ մեռնելու կը մօտենան. յոգնութիւնը, զրկանքը եւ մանաւանդ երկիւղը կրօնէր լմնացուցեր են երեսնին. երեք կմախքներ՝ մարդու աչքերէն արցունք բերող: Թրքախօս են այդ խեղճերը, եւ իրենց Թուրքերէնը՝ դժուարահասկանալի՝ մտաբերել կուտայ այն լեզուն զոր կը խօսէին Սելճուկեան Թուրքերը որոնց օրերէն մնացած գաղթականներ ըլլալ կը թուին այդ տեղի Հայերը: Թուրք ամբաստանալը հոգի չառասուց տարեկան անձ մըն է՝ տխրեց կարծով. բայց հպարտ ճակատք եւ եռանդոտ աչքերը կը վկայեն անոր աննուաճ կորովը. տղեղութեան ու վտանգի ալիք մը տարիներէն է ի վեր կը ծնէ՞լ գայն, բայց մա՛կն անդամուն ալ կը փշրուի անոր պղնձականի տրհամարահանքին առջեւ, թողլով թէ եւ զգայի հետքեր անոր վտիտ մարմնոյն վրայ: Զորսն ալ, Պոլիս հասնելուն պէս, զիս փաստարան կարգէր են: Նիստը բացուած չէ տակաւին. կը սպա-

սենք որ դատաւորները դուրս դան իրենց մասնաւոր սենեակէն...:

Մեր կարգին վրայ, քիչ մը անդին, կը կենայ անձնական դատախազը, փաթթցաւոր մը՝ հաստանդամ, որուն գոռոզութիւնը կը հաւասարի միայն իր նենգամտութեանը: Մեծածաւալ փորը հեծցուցած է սեղանին: Երբեմն կը դառնայ մեր կողմը եւ մեր վրայ կը յաւել շանթահարող աչքեր. երբեմն ալ, ընդհակառակը, ակնարկներուն մէջ կը դնէ մարդասիրական արտայայտութիւն մը, անպէս որ այդ բարեզուծ միւլիմանը կ'ուղէ մեղի բերել սա եղբակացութեան թէ ինչ կը կարեկցի մեր վիճակին, բայց ստիպուած է մեզ դատապարտել տալ ծանր պատիժներու եւ քանի մը հաղար ոսկի վնասուց հատուցումի — ի նպաստ իր քսակին — որպէսզի անաղարտ միան իսլամական բարբեր. ո՞վ Մուլիւ...: Երբեմն ալ հանդիսաւոր օրերու յատուկ ժպիտի դիմակ մը կ'անցընէ երեսը եւ կը դառնայ դէպի ունկնդիրները որոնց կ'ուղղէ նշանակալից ակնարկներ՝ մեզ ցոյց տալով. կ'երեւայ հաւաստիք կուտայ անոնց թէ պիտի զլեւնէ մեզ: Շատերը սակայն անոնցմէ վերապահ չաղաքավարութեամբ մը միայն կը դիմաւորեն անոր անպատեհ եռանդը. մեծամասնաբար երեսփոխաններ են որ եկած են իւր հանդիսատես՝ հետաքրքրուելով ելքին դատի մը ուր ամենածանր ամբաստանութիւններ տեղի կ'ունենան իրենցմէ մէկուն պատիւին դէմ: Մոռցայ ըսել թէ անձնական դատախազը նոյն ինքն նորընտր երեսփոխանն է Քոնիա էրէյլիէ: Ունկնդիրներուն մէջ, կը նշմարեմ նահատակ